

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht • 90^e jaargang • augustus 2017 • losse verkoop € 3,00

Oud Utrecht 4

hart voor historie en cultureel erfgoed in de provincie Utrecht

Harry Staffhorst, een leven met muziek

Multatuli populair in Utrecht

Joods onderwijs tussen gewoon en bijzonder

**Museum
Catharijne
Convent**

Maria

10 februari t/m
20 augustus 2017

een advertentie
is nooit voldoende

jeroen tiron, grafisch ontwerp - info@jeroentiron.nl

Sinds 1933
dienstbaar aan
de Utrechtse
samenleving

Dag en nacht
bereikbaar voor
directe hulp na
overlijden
(030) 262 2244

PCB
UITVAARTZORG

Meer informatie:
www.pcbuitvaartzorg.nl

**PCB UTRECHT
PCB BILTHOVEN
PCB NIEUWEGEIN
PCB VIANEN**

Donaudreef 25
3561 EL Utrecht
Telefoon
[030] 262 2244

BGNU

ZOELLEN
AANNEMERSBEDRIJF

Uw aannemer:

- flexibele organisatie
- uitstekende prijs/kwaliteit verhouding
- tevreden klanten bepalen ons succes
- wij doen wat we zeggen
- grote betrokkenheid bij klant en project
- wij maken bouwen voor de opdrachtgever tot een feest

Meer weten? Bezoek onze website www.vanzoelen.nl

aannemersbedrijf van Zoelen bv
Nevadadreef 58, Utrecht
tel 030 - 263 11 11

Inhoud

124

Marcel Bovy

**Harry Staffhorst, de veelzijdige musicus
achter de muziekwinkels**

130

Ton H.M. van Schaik

Hernieuwde kennismaking met paus Adriaan
Een biografie met veel vaart en te weinig precisie
Boekbespreking

132

Annelies Dirkse

'Ik heb hier zeker veel vrienden gemaakt'
Multatuli in Utrecht

138

Els Boon en Han Lettinck

Opleiden tot 'deugdzame Israëlieten'
De joodse (godsdienst)school te Utrecht

144

Signalement

145

Maria de Bruijn

Verdwenen gevelstenen Pieter d'Hont teruggevonden

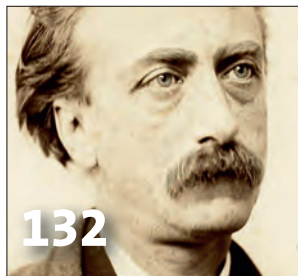
147

Agenda

Leven met muziek

Staffhorst is in Utrecht vooral bekend vanwege de muziekwinkels en de drankhandel. Voordat Harry Staffhorst in 1937 de eerste muziekwinkel opende, had hij al een ruim tienjarige carrière als jazzmuzikant achter de rug. Hij zou tot zijn dood in 1973 als musicus actief blijven.

Multatuli in Utrecht

Multatuli had een bijzondere relatie met de Domstad en zijn bewoners. Zijn omstreden toneelstuk Vorstenschol ging er in 1875 in première, hij hield er voor een enthousiast publiek vele lezingen en hij maakte er vrienden voor het leven.

Joods (godsdienst)onderwijs

In de 19e eeuw konden de joden hun onderwijs niet volledig vrij inrichten. Officieel volgde het Utrechtse stadsbestuur het beleid om religieus onderricht en algemeen onderwijs te scheiden, in de praktijk ondersteunde het jarenlang een bijzondere joodse school.

□ OMSLAG: HARRY STAFFHORST ALS INVALLER IN HET ORKEST VAN MAJO MARCO, WAARSCHIJNLIJK OP 24 APRIL 1935 IN AMSTERDAM. MAJO MARCO STAAT HIER LINKS, HARRY NAAST HEM. ZITTEND LOU HOLTUIN, DE LATERE DRUMMER VAN KID DYNAMITE | FOTOALBUM HARRY STAFFHORST, PARTICULIERE COLLECTIE

Rhiensky's Dancing Band, ca. 1925, in de tuin van hotel De Leijen te Bilthoven. Aan de piano Harry Staffhorst. Rechts van hem bandleider/violist F.H. van Rhienen. Op de pianolessenaar staat de novelty ragtime 'My Pet' van Zez Confrey (1921).

Harry Staffhorst, de veelzijdige musicus achter de muziekszaken

Wie in Utrecht en omstreken de naam Staffhorst noemt, krijgt meestal de reactie 'oh ja, die van de muziekszaken'. Sommige Utrechters weten dat de familie Staffhorst ook een drankhandel en cafés bezat. Maar bijna niemand weet dat de grondlegger van het muziekimperium, Harry Staffhorst (sr.), landelijke bekendheid genoot als jazz- en amusementsmusicus.

Harry Staffhorst stierf in 1973 onverwachts aan een hartaanval, in zijn eigen winkel in de Drieharingstraat, terwijl hij zich druk maakte over een parkeerprobleem. Hijzelf had er kennelijk ook niet op gerekend dat zijn dagen geteld waren, althans het fotoalbum dat zijn jeugd en muzikale carrière documenteert, was nog niet af. Er lag een stapeltje losse foto's in, sommige met wat notities op de achterkant, die waarschijnlijk bestemd waren om nog ingeplakt en beschreven te worden, maar ook de beschrijvingen bij de al ingeplakte foto's zijn zeer summier. Dankzij internet, archieven en herinneringen van nog levende familie en bekenden kunnen we dit album nog flink aanvullen waardoor

Alle afbeeldingen zijn, tenzij anders aangegeven, afkomstig uit het fotoalbum van Harry Staffhorst.

we weliswaar geen compleet overzicht van zijn muzikantenleven krijgen maar waarschijnlijk wel een representatief beeld.¹

‘Uitnemende syncoped dansmuziek’

Harry, officieel Henri Adriaan Joseph, werd op 31 oktober 1903 in Utrecht geboren, als tweede zoon in een gegoed rooms-katholiek slijtersgezin. Er zouden nog drie broers en twee zussen volgen. Als middelbare opleiding doorliep Harry deels de HBS van het internaat Rolduc. Wellicht heeft hij daar ook pianolessen gevolgd, er was daar een zeer goede pianoleraar. Van ander muziekonderwijs is niets bekend. Omdat Rolduc door een affaire een tijd gesloten werd, rondde Harry zijn opleiding af met een bouwkundige cursus.

In 1918 overleed Harry's vader. Vanaf november 1921 woonde Harry ongeveer een jaar in Tilburg waar hij werkte als bouwkundig tekenaar. Daarna keerde hij terug naar Utrecht en werd omstreeks 1923 ingeloot voor militaire dienst.

Het eerste teken van Harry's muzikale carrière is een foto waaruit blijkt dat hij piano speelde in *Rhienensky's Dancing Band*. De band trad rond 1925 twee maanden op in een tent in de tuin van het Bilthovense hotel De Leyen. Hoe lang Harry bij de band zat, is onduidelijk. Volgens krantenartikelen bestond het 'strijkje' uit zeer goede krachten en maakte het zeer fijne muziek die erg in de smaak viel. Ook melden de recensies dat de band 'uitnemende syncoped dansmuziek' speelde en 'zoals verwacht' voor

een geanimeerde stemming zorgde. Van Rhienen was ook dansleraar en bioscoopmusicus.

De foto toont een typische bezetting van een klassiek strikje dat door toevoeging van een drumstel tot *dancing band* getransformeerd was. Van Rhienen volgde hiermee de trend die na de Eerste Wereldoorlog uit Frankrijk en Engeland overgewaaid was om te dansen op de net ontstane en onder jongeren snel zeer populaire jazzmuziek of wat daar voor door moest gaan. Een drumstel en syncopisch ritme was

in eerste instantie voldoende voor de goegemeente. In de loop van de jaren twintig werden trompet, saxofoon en/of klarinet vereist. Behalve de ragtime die op de pianolesse naar staat, hebben we geen directe informatie over het repertoire van de band, maar gezien de gelijktijdige aanduiding met 'strijkje', zal het repertoire wel een mengeling geweest zijn van het Weense repertoire en de jazzhits uit het *Great American Songbook* en enkele Nederlandse hits, die meestal gescoord werden door de vaste radio-orkesten.

Jazzband La Gaité, Den Haag, begin jaren dertig, met de bekende saxofonist/clarinetist Rinus van Zelm en violist Jules Jansen.

'Uitgebreide jazzband bij Liniefest' bij passeren van de evenaar.
Harry Staffhorst op accordeon, Viskoper op cello, Bobbe op viool.

Jazzmuziek was vooral populair onder jongeren maar vaak controversieel onder ouderen en zielzorgers. Jazz zou als product van een lagere cultuur volgens hen een gevaar vormen voor het geestelijk welzijn en de goede zeden. Rond 1926 ontstond in Nederland een bredere acceptatie door de concerten van de Amerikaan Paul Whiteman.² Najaar 1925 was Harry een van de oprichters van artiestensociëteit Musica in Utrecht. Musica, die in de helft van de jaren dertig zo'n 35 leden telde, zou tot ruim na de oorlog bestaan. De sociëteit werd ook bezocht door in Utrecht optredende

artiesten van buiten de stad. Aangezien het café een nachtvergunning had, gebeurde dit vaak na 'de klus'. Sociëteitsleden en artiesten organiseerden of namen ook deel aan sportieve activiteiten zoals voetbal en zwemmen. In december 1934 speelde Musica tegen de bekende bands *The Hot Mixers* en *John van Brück and his Boys* een benefietvoetbalwedstrijd ten bate van het Nationaal Crisis Comité. Vanaf 1934 was de sociëteit gevestigd in de Loeff Berchmakersstraat 4.

Klassiek scheepsstrijkje

Een volgende mijlpaal in Harry Staffhorsts muzikale loopbaan was een episode van minimaal twee engagements, in februari/maart en augustus/september 1926, als lid van een scheepsstrijkje op het passagierschip *Zeelandia* van de Koninklijke Hollandse Lloyd. Dit schip voer vanuit Amsterdam op Buenos Aires en deed daarbij diverse havens aan beide zijden van de oceaan aan. Behalve veel speelervaring boden deze engagements de gelegenheid in de havensteden kennis te maken met voor de jazz zo belangrijke Afro-Amerikaanse ritmes, zoals van een muziekkorps in Pernambuco. Ook was er door de kustvaart in Zuid-Amerika meer con-

tact met de Noord-Amerikaanse jazz dan in Europa. Het strikje, bestaande naast Harry uit de Haagse kapelmeester/violist Eddy Bobbe en cellist Harry Viskoper, speelde echter populair klassiek repertoire.

Bij het passeren van de evenaar werden opvarenden die de passage voor het eerst meemaakten 'gedoopt' door Neptunus en voor die gelegenheid werd het strikje met behulp van slagwerk, mandolines en gitaren omgevormd tot een jazzband. Staffhorst wisselde daarbij de piano in voor accordeon. Dit is de eerste aanwijzing dat hij dat instrument ook bespeelde. De musici hadden in hun vrije tijd ook gezellige contacten met de passagiers.

Los-vast bestaan

Na het vaaravontuur brak er een periode aan waarin Harry in steeds wisselende bands engagements had van meestal enkele maanden in dansings en aanverwante gelegenheden. Na een half à één jaar verhuisde hij steeds naar een andere stad, naar we mogen aannemen het aanbod van engagements volgend.

In mei en juni 1928 had Harry een engagement met de vijfmansformatie *The Sunshine Jazz* in de Scheveningse Dancing DECA. Ondanks het schijnbaar eenduidige 'Jazz' en de Engelse naam duidt Harry ook dit ensemble in zijn fotoalbum aan met 'strijkje'. In deze band speelde de cellist Ami Speijer die tot een joods-Haags muzikantencircuit hoorde waarvan ook Viskoper en Bobbe deel uitmaakten. Mogelijk had Harry dit engagement aan hen te danken. Harry vestigde zich voor de duur van dit engagement in het Haagse, maar na afloop verkaste hij weer naar Utrecht. Toen hij zich eind juni 1930 weer in Den Haag inschreef, verhuisde hij daarheen vanuit Brussel. In oktober 1930 overleed Harry's moeder. Van oktober 1931 tot mei 1933 woonde hij in Amsterdam op wel vijf verschillende adressen. Daarna volgde weer een verblijf van vier maanden in Den Haag. In 1932 adverteerde Harry als leraar jazzpiano in Amsterdam. Hij zou dit de volgende jaren regelmatig blijven doen.

Op 22 november 1933 trouwde Harry in Haarlem met de Amsterdamse

Algemeen Handelsblad 1 oktober 1932

Greet Jonker en via Den Bosch keerde hij in februari 1934 terug in Den Haag. In maart van dat jaar vertrokken ze naar Rotterdam en op 11 juni werd hun eerste zoon geboren in Utrecht. Op 14 juni verzorgde Harry met zijn *Hollandsch Orkest* een lunchconcert bij de radio, en vanaf 16 juni een engagement in Valkenburg. Eind oktober verhuisde het gezin weer naar Amsterdam. Daar werd op 5 juni 1935 een tweede zoon geboren. Eind oktober 1935 vestigden ze zich definitief in Utrecht.

Tijdens een van eerder genoemde eerste drie Haagse periodes had Harry een engagement in Dancing La Gaité aldaar, met een vijf-koppige band, waarvan de saxofonist/clarinettist Rinus van Zelm later zeer bekend zou worden, onder andere door zijn lidmaatschap van radio-orkesten als die van Paul Godwin en Eddy Meenk. Naar de foto te oordelen was dit wellicht het wildste orkest waarvan Harry ooit deel uitmaakte. Het optreden van de band werd afgewisseld met revue-acts.

In augustus 1933 speelde hij, blijkens een toewijding op een artiestenfoto van Nat Gonella, samen met deze destijds zeer populaire swingtrompettist maar in welke vorm is onbekend. Gonella was toen in Nederland als lid van het Engelse orkest van Lew Stone dat in Scheveningen speelde. Wellicht geïnspireerd daardoor ging Harry de Engels uit te spreken artiestennaam Harry Stafford voeren. Dat zijn orkest 'Hollandsch' genoemd werd, lijkt hier op het eerste gezicht weer afbreuk aan te doen, maar dat had te maken met de acties die gevoerd werden om buitenlandse musici te weren. Vanwege de economische crisis verboden steeds meer buurlanden namelijk het optreden van buitenlandse musici.

Radio-optredens en pauze-attractie

Harry was in de volgende jaren ook diverse malen via de radio te horen, de ene keer 'met zijn Hollandsch Orkest', de andere keer solo met *piano syncopations* danwel in klein ensemble ter afwisseling van andere programma-onderdelen. Het feit dat hij ook acceptabel was voor de KRO duidt erop dat hij zich niet schuldig maakte aan 'jazz-excessen', waar deze omroep zich

Harry als invaller voor Klaas van Beeck in het orkest van Majo Marco, waarschijnlijk op 24 april 1935 in Amsterdam. Majo Marco staat hier links van het licht bovenaan, zingend achter het drumstel, Harry bovenaan links achter de vleugel. Voor Harry zit Surinamer Lou Holtuin, de latere drummer van Kid Dynamite, op gitaar.

verre van wilde houden. Hij trad echter ook op voor de AVRO, die liberaler stond tegenover het ten gehore brengen van spannender jazz.

De eerste helft van april 1935 speelde *Harry Stafford's Dans- en Stemningsorkest* in NSB-café Zum Klausner in Amsterdam. De NSB droeg toen nog niet het zwarte stempel dat haar na de inval van de Duitsers ging aankleven. Zij had veel aantrekkingskracht op de middenstand en was aanvankelijk niet antisemitisch. De NSB was echter wel kritisch op jazz. Dat verklaart dat de naam van het orkest, naar het lijkt, aangepast werd aan de gelegenheid: Een 'Stemningsorkest' speelde luistermuziek. Later die maand viel Harry eenmalig in bij het toentertijd zeer bekende en gerenommeerde, en deels joods, orkest van Majo Marco.

In september 1935 speelden *Harry and The Melody Makers* als pauze-attractie tijdens de optredens in de vier grote steden van de inmiddels zijn eigen band leidende Nat Gonella. Deze avonden werden georganiseerd door de grote dansscholen van de vier steden ter gelegenheid van de opening van het seizoen. Het *Utrechtsch Nieuwsblad* oordeelde dat ze op waardige wijze de dansmuziek verzorgden

tijdens de pauzes. *Het Vaderland* vond dat zij dat in Den Haag op rustige, aangename wijze deden. De recensent van het *Rotterdamsch Nieuwsblad* noemde hun muziek 'uitstekend' en noteerde dat het ensemble zich 'kranig weerde in de nabijheid van de beroemde show- en gramfoonberoemdheden'. Het *Algemeen Handelsblad* uitte zich in soortgelijke bewoordingen.

HUIZEN 1875 M.	
K. R. O.	
8.00—9.15	Gramfoonmuziek.
N. C. R. V.	
10.00	Gramfoonmuziek.
10.15	Morgendienst.
10.45	Leger des Heils-kwartiertje.
K. R. O.	
11.00—11.30	Gramfoonmuziek.
11.30—12.00	Godsdienstig halfuurtje.
12.01—12.15	Politieberichten.
12.15—2.00	Lunchconcert door Harry Stafford en zijn Hollandsch orkest.
1.00—1.15	Gramfoonmuziek.
1.15—2.00	Lunchconcert.
N. C. R. V.	
2.00	Cursus fraaie handwerken.
3.00	Vrouwenhalfuurtje.

'Radio-Programma Donderdag 14 Juni' in Provinciale Noordbrabantse en 's Hertogenbossche courant 13 juni 1934

□ WWW.DELPHER.NL

The Melody Makers, laatste helft jaren dertig, met v.l.n.r. Jan van Wijngaarden (altsax), Izaäk Turksma (drums), Bertus v.d. Vliet (tenorsax), Harry Staffhorst (piano, accordeon) en Gijs Daalhuizen (trompet).

Blijvende vestiging in Utrecht

De frequente verhuizingen in de eerste helft van de jaren dertig mondten uit in een blijvende vestiging in

Utrecht in november 1935. In april 1937 vond de opening van de eerste Staffhorst-muziekzaak in de Drieharingstraat plaats.³ De derde zoon is op

Harry, rechts op de foto zijn zijn hoofd en rechterarm deels te zien, speelde met een violist en een cellist/bassist in februari 1939 op de door veel hoogwaardigheidsbekleders bezochte zilveren bruiloft en bedrijfsjubileum van industrieel Jan Jongerius.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

komst. Dat is voor Harry's vrouw de reden om een einde te eisen aan het ambulante bestaan van de het gezin. In november 1935 speelden *Harry Stafford and his Melody Makers* in één programma met Willy Derby en de *Ramblers* in Tivoli Utrecht. Het UN recenseerde nu dat ze hun best deden en voortreffelijke dansmuziek speelden.

Vanaf dat moment trad Harry op in Utrecht en directe omgeving. De muziekzaak alleen leverde in het begin niet genoeg op, maar ook later, toen dat wel zo was, bleef Harry regelmatig optreden en bleef hij lesgeven (piano en accordeon). Hij werd vaste pianist bij dansschool Zegers en de *Melody Makers* de vaste band. Daarnaast trad de band regelmatig op als afsluiting met bal van verenigingsavonden en bedrijfsfeesten. Zo nu en dan speelde Harry met een kleinere formatie in cafés en bij feesten. In september 1936 werd de seizoensopening van de gerenommeerde dansscholen van de vier grote steden herhaald, nu met het Engelse orkest van Harry Leader als topattractie. Zijn laatste activiteit voor de oorlog was het jurylidmaatschap op 3 mei 1940 van het nationaal concours voor mondaccordeonverenigingen in Zandvoort.

Uit de oorlogsjaren is slechts één optreden in de krant te vinden van Harry op piano en accordeon met de violist H. van Vliet, bij een vakbondsvergadering. De muziekzaak bleek steeds beter te lopen. Op de dagen dat de schaarse grammofoonplaten binnenkwamen, stond voor de opening van de winkel de Drieharingstraat al vol met smachtende kopers. Desalniettemin bleef het om rond te komen voor Harry nodig te blijven werken als pianist bij dansschool Zegers. Omdat de toegang tot zijn woning via de winkel liep, werd hij bij een avondlijke huis-aan-huisrazzia over het hoofd gezien en ontkwam hij ternauwernood aan de *Arbeitseinsatz* in Duitsland.

Uit de jaren na de oorlog is er in de kranten voorsnog niets te vinden over optredens van Harry behalve een informeel onderonsje ter gelegenheid van het zilveren jubileum van artiestensociëteit Musica in februari 1951, dat dus een paar maanden na dato

Optreden voor Goudse bejaarden, 30 september 1970.

□ FOTO MARTIN DROOG, GOUDSCHE COURANT

gevierd werd. Kennelijk was de groei van de muziekzaak, die na de oorlog inzette, daar debet aan. Toch herinnert zijn zoon Will zich dat Harry regelmatig gebeld werd voor schnabblers en dat hij dan bijna alles op zijn zette om mee te doen.

In november 1960 overleed Harry's vrouw na een langdurige ziekte. Drie kwart jaar later hernam Harry tijdelijk zijn oude stiel van scheepsmuzikant. Deze keer ging de reis van Rotterdam naar New York met de Statendam van de Holland-Amerikalijn. Hij zou dat in mei-juni 1965 nog een of twee maal herhalen. Deze reizen duurden ieder drie weken, met vier dagen verlof in New York. De gage in 1965 bedroeg

500,- schoon per reis. In tegenstelling tot de vooroorlogse trips leken informele contacten tussen muzikanten en passagiers ontmoedigd te worden.

Belangeloos optreden

In 1962 hertrouwde Harry met de veel jongere Neeltje Overhorst, maar een lang gelukkig huwelijk was hen niet gegund. Neeltje overleed in 1967 op 45-jarige leeftijd. In 1962 startte ook een nieuwe episode in Harry's artiestenleven, namelijk het belangeloos optreden voor goede doelen, meestal als begeleider van zangeressen, soms zichzelf begeleidend als zanger van liedjes uit het oude cabaretrepertoire, zoals van Speenhoff en Louis Davids. Als 'specialiste' trad hij ook aan bij Cabaret Muzeval van Hennie Oliemuller. Verder nam hij de coaching van artiesten op zich.

Begin 1963 werd voor belangeloze optredens de organisatie Artiestenpalet opgericht die meestal verschillende artiesten per optreden programmeerde. Harry speelde en zong in dat kader in oorden variërend van Sint Nicolaasga tot Rotterdam.

Rond die tijd werd hij leraar/coach en begeleider van het zangeresje Jeanette van Zutphen, dat in 1965 van de ene op de andere dag landelijk beroemd werd toen ze op 15-jarige leeftijd een zangwedstrijd op televisie won. Toch bleef Harry haar begeleiden bij een deel van de optredens. Jeanette zei hierover: 'de eigenaar van muziekwinkel Staffhorst [heeft] mij muziekles gegeven, zangles, uitspraak en een beetje presentatie. Eens in de week moest ik komen en dat vond ik een feestdag! Hij ging ook vaak mee om me te begeleiden. Ik zong in bejaardentehuizen, voor blinden, je kan het zo gek niet bedenken.'

Harry Staffhorst bleef regelmatig optreden voor Artiestenpalet, maar op 13 januari 1973 maakte een hartaanval onverwachts een einde aan het leven van deze veelzijdige man. Ondanks het feit dat hij al in 1937 in zijn winkel de gelegenheid bood tot het maken van geluidsopnamen zijn er van hemzelf geen bekend.

Een kleinkind herinnert zich zijn persoonlijkheid als volgt: 'Een statige, wat afstandelijke, perfectionist. "Grootvader" omdat "opa" hem oud zou maken. Tenslotte werd hij door zijn tweede huwelijk op hogere leeftijd weer vader van een jonge dochter. Grootvader gaf mij jaren pianoles. Iemand in de familie zou toch een instrument moeten spelen? Helaas heeft grootvader zijn toetsacrobatiek niet over kunnen dragen op zijn nazaten. De liefde voor muziek in bredere zin zeker wel.'

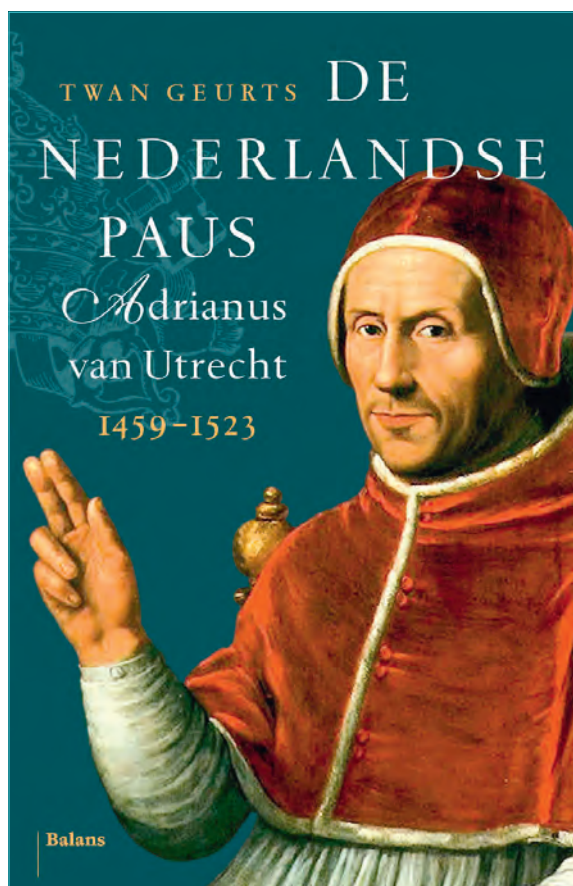
Noten

- 1 Dateringen kwamen tot stand door informatie uit online kranten (o.a. Delpher en HUA), het archief Viskoper en de bevolkingsregisters in de archieven van Den Haag, Amsterdam, Utrecht en Tilburg.
- 2 Zie: Marcel Bovy en Tjitze Vogel, 'Utrecht: 100 jaar bij de les met jazz', *Tijdschrift Oud-Utrecht* 87 (2014) nr. 3, 75-79.
- 3 Voor de geschiedenis van de muziekzaak zie: Bettina van Santen, 'De familie Staffhorst, van vele markten thuis', *Tijdschrift Oud-Utrecht* 85 (2012) nr.6, 172-177.

Hernieuwde kennismaking met paus Adriaan

Een biografie met veel vaart en te weinig precisie

In 2017 is het vijfhonderd jaar geleden dat kardinaal Adrianus van Utrecht een huis kocht in de immuniteit van Sint Pieter en het verving door nieuwbouw. Paushuize is nu de meest tastbare herinnering aan de eerste wereldberoemde Utrechter. Omdat 2017 ook herdenkingsjaar is van de Reformatie, komt een nieuwe biografie die Adriaans leven en streven in een brede context zet, op een goed moment. We lezen over Luther en Erasmus, over het geestelijke en politieke krachtenveld in Europa, maar ook over Adriaans geboortestad in de jaren dat hij er opgroeide langs de Oudegracht.

Over het korte pontificaat van Adrianus VI is veelal negatief geoordeeld. Zijn inspanningen om de christelijke vorsten te verenigen tegen de Turken liepen op niets uit, net als die om de Romeinse Curie te hervormen en het Lutheranisme in Duitsland in te dammen. Toch relativeert Geurts het stereotiepe idee van alleen maar een mislukking. Nogal wat Leuvense leerlingen van meester Adriaan spelen een rol op het concilie van Trente, dat twintig jaar na de dood van de Utrechtse paus werd geopend. Een reeks strenge hervormingspausen greep terug op het programma van Adriaan en - zo had hij er nog aan kunnen toevoegen - bijna vijftig jaar na het echec van Rhodos (1522) volgde de beslissende zeeslag bij Lepanto waardoor Europa alsnog voor een Turkse invasie werd behoed.

De schrijver van dit met vaart geschreven boek houdt de historische doorkijk voortdurend open en steunt daarbij op de nieuwste, meest Leuvense, publicaties. Oudere studies, zoals die van R. R. Post, heeft hij niet in zijn literatuurlijst opgenomen, terwijl die hem op een aantal punten zeker van dienst hadden kunnen zijn. Bijvoorbeeld met de datering van Adriaans priesterwijding. Geurts is in juni 1491 aangeland en vertelt dat hij 'in deze periode' ook tot priester moet zijn gewijd. Dat preciseert

Post nader door een Leuvense benoeming van 30 juni 1490 te citeren waarin hem functies worden opgedragen die een wijding veronderstellen. Dan gaat hij nog verder terug, naar een oorkonde van de Utrechtse St. Pieterskerk gedateerd 20 november 1489, waarin Adrianus *dominus* wordt genoemd, in die tijd de gebruikelijke aanduiding van een priester. En er is het artikel over Adriaans familie en opleiding in de bundel *Dancwerk* voor D. Th. Enklaar uit 1959.

Spannende opening

Dit verhaal begint met het conclaaf van december 1521/ januari 1522, altijd een spannende opening van een pausbiografie. De reacties op de verkiezing van Adriaan, zelf op dat ogenblik in Spanje, brengen de schrijver dan naar Utrecht, de invloed op zijn vorming van de Moderne Devotie, zijn vertrek naar Leuven waar hij de opvoeder wordt van Karel V en een invloedrijke professor in de theologie. (Sprekend van een 'katholieke universiteit' in Leuven anno 1425 is een anachronisme, er waren in de middeleeuwen geen niet-katholieke universiteiten). Dan volgen de Spaanse jaren (1515-1521), voor Adriaan tropenjaren met zware politieke en militaire opgaven, en de (politieke!) taak van grootinquisiteur. De biograaf wordt hier tevens reizende reporter want hij is

Beeldhouwer Anno Dijkstra bezig met zijn ontwerp voor het standbeeld in september 2015.

□ FOTO MAURICE VAN LIESHOUT

alle stations van Adrianus op zijn reis van Spanje naar Rome zelf nagegaan, wat de levendigheid verhoogt en het enige echt nieuwe element in de biografie oplevert, vergeleken bijvoorbeeld met die van J. Bijloos uit 1980.

Met de kerkelijke *ins* en *outs*, waar je als pausbiograaf niet onderuit komt, is er hier en daar een ontsparing. De pausen resideerden tot aan hun verblijf in Avignon in het Lateraan en niet in het Vaticaan (p.42). De verkiezing van een nieuwe paus wordt (tot op de dag van vandaag) aangekondigd niet door de *deken* van het kardinalencollege (p.28), maar door de eerste kardinaal-*diaken*. Adrianus werd zelf ook deken, maar dan van het kapittel van de Pieterskerk in Leuven. Dat betekent dat hij, samen met de proost, de voorzitter wordt van dat gremium, en niet 'de deken van de stad' (p.79)

De titel van het Bijbelboek *Spreuken*, waarop Adriaan in Leuven zo hard heeft gewerkt, luidt in de Vulgaat *Proverbia* en niet *Proverba* (p.75), een theoloog moet dat weten. Erasmus' Engelse vriend Fisher heette John en geen Robert (p.84), het verdrag van Tordesillas is ondertekend in 1494 en niet in 1497 (p.108), en Innocentius III moet wel zijn Innocentius VIII (p.196). De *Paulus buiten de Muren* is geen kathedraal (p.203), en dat 'lezen in het getijdenboek' hetzelfde is als 'brevier bidden' (p.214) lijkt de schrijver te ontgaan. Op het beroemde en veel gekopieerde portret van Jan van Scorel draagt de paus geen superplie, maar een rochet (p.220) en Philip Melancthon, Luthers kompaan, was geen filosoof maar een filoloog (p.245). Een heiligverklaring geeft de gecanoniseerde geen 'hoge kerkelijke waar-

Boekbespreking

Twan Geurts, *De Nederlandse paus. Adrianus van Utrecht 1459-1523*. Amsterdam, Uitgeverij Balans, 2017. ISBN 978 94 6003 121 2. 320 pagina's, € 27,50.

Ton H.M. van Schaik

Historicus, publicist en oud-redacteur van dit tijdschrift.

digheid', daarvoor is het dan echt te laat (p.251). Ook de verklarende woordenlijst is verre van vlekkeloos, een monstrans is geen reliekhouders voorbeeld. Kleinigheden, maar opgeteld zijn het er wel veel.

Eindelijk standbeeld

Tenslotte figureert nog even het standbeeld dat Adriaan eind 2015 (te langen leste) op de Pausdam heeft gekregen. Het scheelde een haartje of de man had daar met zijn hoofd omlaag en zijn voeten omhoog gestaan, de stemmen in de jury staakten: 3 tegen 3. Bij de volgende bijeenkomst was een windvlaag van gezond verstand zowel de beeldhouwer als de inmiddels zevenkoppige jury gepasseerd. De paus stond bij nader inzien met zijn voeten op de sokkel, en zo werd dit nieuwe ontwerp van dezelfde kunstenaar - hij had Adriaan alleen maar omgedraaid - met algemene stemmen gekozen. Een typerend incident voor de tweeslachtige houding die Utrecht altijd tegenover zijn beroemde stadgenoot heeft aangenomen.

Dit boek, bedoeld als een publieksbiografie, kan, na het wegwerken van de onnauwkeurigheden waarvan er hier enkele zijn gesignaleerd, goed dienst doen in de aanloop naar 2023, want dan is het 500 jaar geleden dat paus Adriaan stierf.

‘Ik heb hier zeker veel vrienden gemaakt’

Multatuli in Utrecht

Multatuli in 1864

□ FOTO CÉSAR MITKIEWICZ, BRUSSEL | COLLECTIE RIJSMUSEUM

Multatuli - Eduard Douwes Dekker (1820-1887) - is vooral bekend als schrijver van Max Havelaar. In de jaren 60 en 70 van de 19e eeuw was hij een ‘bekende Nederlander’ met felle voor- en tegenstanders. In Utrecht kon hij rekenen op een enthousiast publiek.

In januari 1865 reisde Multatuli, vermoedelijk voor het eerst, naar Utrecht. Niet voor iets revolutionairs maar voor de opvoering van zijn toneelstuk *De bruid daarboven*. Een sentimenteel drama dat hij twintig jaar daarvoor in Indië schreef - pas na het succes van *Max Havelaar* was er belangstelling voor. Bij de première in Rotterdam was de kritiek niet mals geweest, maar het publiek geestdriftig.

Op 23 en 24 januari volgden opvoeringen in Utrecht. Dat had geen eigen toneelgezelschap maar wel een schouwburg, een matig geoutilleerd, grotendeels houten gebouwtje aan de zuidkant van het Vredenburg. Er speelden amateurs, rondreizende artiesten en professionele ensembles van elders. In *De bruid* waren dat acteurs van de ‘Rotterdamsche Schouwburg’ onder directie van Jan Eduard de Vries die sinds 1855 eigenaar van de Utrechtse schouwburg was. Kruidenier J. Doesburg verzorgde vanuit zijn winkel - Lijnmarkt hoek Zadelstraat - het dagelijks beheer en de kaartverkoop.

De zaal was uitverkocht. De voorstellingen - bijgewoond door de auteur - waren een doorslaand succes. Tot tweemaal toe riep het Utrechtse publiek hem op het podium. Na de tweede voorstelling boden studenten Douwes Dekker een serenade bij fakkellicht en een souper aan, de gebruikelijke hulde aan beroemde schrijvers. Ook het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* oordeelde positief. Op 23 maart werd de opvoering op verzoek voor de derde keer gespeeld.

Graven op Soestbergen

Multatuli moet die januaridagen in de stad hebben overnacht. Kort na zijn vertrek, op 4 februari, overleed Carel Pieter Brest van Kempen in het Utrechts Geneeskundig Gesticht voor Krankzinnigen. Hij was de ‘hoogstdeftige’ resident van Bantam die ooit Multatuli’s tegenspeler was geweest: lezers van *Max Havelaar* kennen hem als ‘Slijmering’, de man die sprak ‘alsof achter elk woord een punt stond’.¹ Hij werd begraven op Soestbergen, zijn graf bestaat nog steeds.

Soestbergen herbergt nog een andere herinnering aan Multatuli. De dierbaarste vriend van zijn jeugd was Abraham des Amorie van der Hoeven jr, kortweg Bram. In *Woutertje Pieterse* is ‘dokter Holsma’ geïnspireerd op Brams

De Utrechtse Schouwburg op het Vreeburg

□ LITHO TUSSEN 1825 EN 1840 | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

vader. Hij stierf in 1848 als remonstrants predikant in Utrecht, Multatuli was toen in Indië. Toen hij vijf jaar later op verlof in Nederland was, plande hij een reis naar Utrecht; of hij die ook uitvoerde, is onduidelijk. Maar een bezoek aan het graf van Bram op Soestbergen zou zeker een goede reden zijn geweest - toen nog zonder het monument waardoor het nu meteen opvalt.

Despoten en feministen

Vanaf 1867 werkte Multatuli aan een toneelstuk van ander kaliber. Een didactisch drama dat een 'les voor vorsten' moest zijn - een oud genre - en tegelijkertijd vooruitliep op politiek geëngageerd theater uit de 20e eeuw. 'De goede vorst' is volgens Multatuli een verlicht despoot. Hij handelt buiten de politieke partijen om, die alleen uit zijn op eigenbelang. Opmerkelijk is dat in dit stuk de koningin - meer dan de koning - begrip heeft van goed bestuur, zij voedt hem hierin op.

In 1868 maakte Utrecht kennis met het stuk, dat toen voor het eerst *Vorstenschool* heette. Het studentendispuut *Panta Noëta* - 'Alles wat denkbaar is' - had op 29 maart als eerste spreker van buitenaf Multatuli uitgenodigd. Zwaar verkouden droeg hij drie bedrijven voor, meer had hij niet af. Het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* was er tevreden over.

In het publiek - dispuutsleden en genodigden - bevond zich ook de vermaarde oogheekundige F.C. Donders. Multatuli hoorde het pas na afloop en schreef hem de volgende dag. Hij vroeg zijn steun voor een tweede voordracht, nu voor een 'minder afgesloten auditorium (met dames, bijvoorbeeld)'.² Het antwoord van Donders is onbekend.

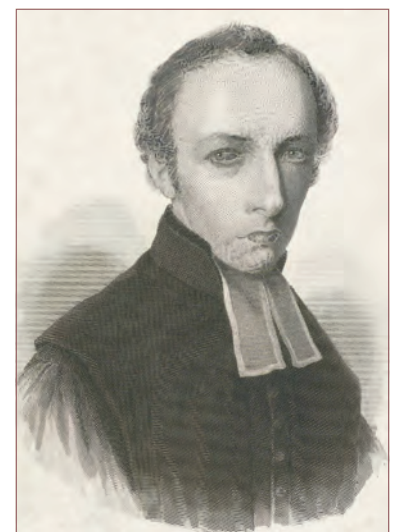
Multatuli voltooide *Vorstenschool* in 1872, maar geen toneelgezelschap wilde zich eraan branden. De sukkelige 'koning George' en de verstandige 'koningin Louise' werden gezien als een parodie op koning Willem III en koningin Sophie - wat Multatuli altijd heeft ontkend.

Dankzij de inzet van de feministische actrice Mina Kru-seman besloten jonge Rotterdamse toneelspelers - een afspplitsing van het gezelschap van De Vries - het stuk toch te spelen. Met - op haar uitdrukkelijk verzoek - Mina als koningin Louise. Multatuli daarentegen vond haar totaal ongeschikt voor de rol. Tijdens de repetities liepen de

wederzijdse irritaties op tot oorlogssterkte, terwijl de sfeer toch al geladen was. De burgemeesters van Den Haag en Arnhem zouden opvoering hebben verboden.³

Evenement van formaat

Vorstenschool ging op 1 maart 1875 in Utrecht in première, en dat was niet toevallig. In de academiestad, waar 'hoofden, en ook nog harten wonen', werd een gunstiger ontvangst verwacht dan in het koningsgezinde Rotterdam.⁴ Zo kreeg Utrecht een evenement van landelijke allure in huis. Uit Amsterdam en Rotterdam rolden reserveringen binnen en ondanks verhoogde toegangsprijzen was de voorstelling meteen uitverkocht.

Links: Carel Pieter Brest van Kempen (1815-1865) was als resident van Bantam in 1856 de directe superieur van Eduard Douwes Dekker. Hij overleed als patiënt in het Utrechts Geneeskundig Gesticht voor Krankzinnigen en werd begraven op Soestbergen. Rechts: Op dezelfde begraafplaats is het graf te vinden van Multatuli's beste jeugdvriend, Abraham des Amorie van der Hoeven jr (1821-1848).

□ LINKS: COLLECTIE MULTATULI | BIJZONDERE COLLECTIES UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM; RECHTS: LITHO JOHANNES PHILIP-PUS LANGE, 1849 NAAR EEN TEKENING VAN J. KAYSER | COLLECTIE RIJSMUSEUM

Multatuli reisde naar Utrecht en nam zijn intrek in een hotel. Zijn vriendin Mimi Hamminck Schepel voegde zich incognito bij hem. Ongetrouwd - een van Mina's vele ergerissen - wilden ze verdere opschudding vermijden.

Het was een strenge winter, zo koud dat de gaslantaarns nu en dan uitvielen.⁵ Toch was de schouwburg die avond stampvol, zelfs in de orkestruimte stonden stoelen. In de zaal zaten Utrechtse notabelen - de commissaris des konings en zijn familie, de burgemeester, het gemeentebestuur, leden van de rechtelijke macht - en 'vreemdelingen' onder wie redacteurs van landelijke bladen. Maar ook politie, inclusief de Utrechtse hoofdcommissaris, klaar om in te grijpen. Schrijver en spelers hadden eveneens voorzorgsmaatregelen getroffen. In het programmaboekje had Multatuli de zin: 'Het stuk speelt in Duitschland' laten opnemen. Derk Haspels, die koning George speelde, droeg opzettelijk geen baard en bakkebaarden om elke gelijkenis met Willem III te vermijden.

Multatuli zat in een benedenloge, Mimi in de coulissen - dat laatste een manipulatie van Mina. Studenten hieven het *Io Vivat* aan, het was anders te stil zonder orkest. Het doek ging op. Op het podium zat koningin Louise aan haar schrijftafel. Uit de benedenloge werd geroepen: 'Jufvrouw Kruseman deugt niet!'

Mina Kruseman als koningin Louise in *Vorstenschool*, 1875

□ FOTO ALBERT GREINER | THEATER INSTITUUT NEDERLAND

Niettemin zou de voorstelling een hoogtepunt in Multatuli's schrijversloopbaan worden. De acteurs werden meermalen onderbroken door gejuich van het publiek en na het vierde bedrijf klonk één kreet om de schrijver. 'Zeg maar dat *i dood is*,' riep Mina tegen de regisseur die hem zocht, 'want *i komt toch niet!*'⁶ Ze had gelijk. Multatuli bleek 'ongesteld' en liet zich verontschuldigen - niet bij machte zijn succes met het hare te delen. Na afloop was er een souper voor schrijver, spelers en toneelliefhebbers. Om twaalf uur werd het glas geheven ter ere van Multatuli's 55e verjaardag op 2 maart. 'Uit de volte van zijn hart' bracht hij een dronk uit op de leden van het toneelgezelschap.

Het *Utrechtsch Dagblad* sprak in een overwegend positieve recensie van 'ontegenzeggelijk een belangrijke avond voor de kunst'. Op 5 maart volgde een tweede Utrechtse voorstelling die nog beter was, waarbij Multatuli wél op het toneel verscheen.

Opmerken en opgemerkt worden

Multatuli had een goed oor voor de verschillen tussen gesproken en geschreven taal. Hierop doelt zijn uitspraak: 'Ik leg my toe op 't schryven van levend Hollandsch. Maar ik heb schoolgegaan.' Zo viel het hem op dat in de Domstad 'Utrechtse' werd uitgesproken als 'Utrechse (zonder t)'. Maar, voegde hij aan een notitie hierover toe, zo durfde hij het 'nog niet' op te schrijven.⁷

Hij observeerde de Utrechters - maar zij ook hem. Dat blijkt uit een anekdote van Derk Haspels uit de *Vorstenschool*-tijd, een aanschouwelijk voorbeeld van Multatuli's uitspraak 'Hoogmoed is moed om hoog te staan.' Naast de Utrechtse schouwburg lagen resten van het zuidelijk bolwerk van kasteel Vredenburg. Sinds de sloop in 1870 van de gasfabriek en ijzerpletterij van W.H. de Heus was deze

Aankondiging voorlezing *Vorstenschool* in *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* 24 maart 1868

□ WWW.DELPHER.NL

ruïne, het 'Spanjaardsgat', gemakkelijk bereikbaar. Binnenin was een onderaardse ruimte waarover spookverhalen de ronde deden. Het fascineerde Multatuli hevig. Met een kaars in de hand klom hij de brokkelige muur op en kroop door een wankel poortje het donkere gat in. De omstanders schreeuwden: 'Pas op! Binnen is een grote regenput!' maar hij kon zich niet meer omdraaien. Er zat niets anders op dan op handen en voeten terug te kruipen.⁸

Koffertjesleven

Een rode draad in Multatuli's leven is geldnood. Na het succes van *Vorstenschool* kreeg hij van alle kanten uitnodigingen om te spreken. Het zou een belangrijke bron van

Derk Jan Haspels (1837-1903) speelde in Vorstenschool de rol van koning George

□ FOTO C. MARCUSSEN | THEATER INSTITUUT NEDERLAND

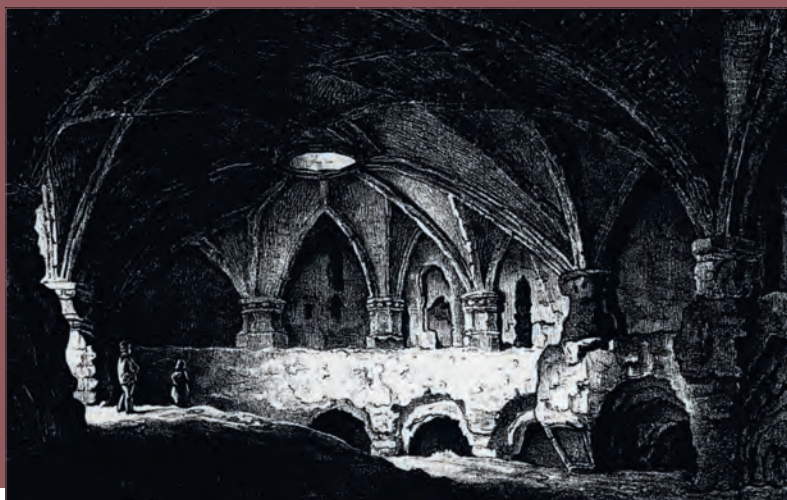
Omslag programmaboekje première Vorstenschool

□ COLLECTIE MULTATULI MUSEUM

inkomsten worden. De directie van het jonge Rotterdamse toneelgezelschap werd nu zijn impresariaat. Tussen 1878 en 1881 maakte hij 's winters - het theaterseizoen - professioneel georganiseerde tournees door het hele land volgens een strak schema. Bij elkaar zo'n 140 avondvullende voordrachten. Het reizen in onverwarmde treinen en trekschuiten, het hotelleven en de optredens zelf waren een uitputtingsslag. Hij klaagde geregeld over keelpijn, hoesten en kortademigheid.

Het publiek kwam op zijn naam af. Het onderwerp waarover hij aan de hand van steekwoorden improviseerde, bepaalde hij meestal pas op de dag zelf. Avond na avond luisterden zijn toehoorders ademloos naar ideeën 'waarvan ze pas na afloop beseften het er niet mee eens te zijn'.⁹ De kranten probeerden samenvattingen te maken, maar konden geen recht doen aan zijn duizelingwekkende associaties en hypnotiserende stijl. De encensering was sober. Klein en broos liep hij heen en weer over het podium, eenvoudig gekleed - niet in het voor sprekers gebruikelijke rok-kostuum - met als enig rekvisiet een stoel om zijn hand op te leggen. 'De menschen vinden die weinige omslag zoo aardig', meende hij.¹⁰

In Utrecht sprak hij viermaal. Zijn podium was het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen aan de Mariaplaats. Kaarten waren te koop bij boekhandelaar J.L. Beijers op het

Het Spanjaardsgat, restant van kasteel Vredenburg waar Multatuli op handen en voeten uit moest kruipen.

□ LITHO GEBR. VAN LIER MIDDEN 19E EEUW | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Neude, ook de drukker van enkele *Max Havelaar*-edities. Zijn vaste logeeraadres was Hotel Kasteel van Antwerpen aan de Oudegracht 129, nu een kledingzaak. Na de eerste voordracht - als enige matig bezocht - schreef hij: 'Ik weet zeker dat ik te Utrecht veel vrienden gemaakt heb. Dat is ook iets'.¹¹

Zijn onderwerpen waren achtereenvolgens 'Poëzie en waarheid' (13 februari 1878), 'Wetenschap en zedelijkheid' (21 maart 1878), 'Wijsbegeerte en poëzie' (24 februari 1879) en 'De wording der dingen' (8 februari 1881). In 1880 was hij meermalen in Utrecht - op doorreis, voor een rustdag of om visites af te leggen - maar spreken deed hij niet.

Het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen aan de Mariaplaats waar Multatuli tussen 1878 en 1881 vier maal een lezing hield.

□ FOTO C. MARCUSSEN 1876-1877 | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Twee incidenten

Op 21 maart 1878 sprak hij opnieuw voor Panta Noëta, 'met introductie voor dames'. Had Donders hier de hand in gehad? De stampvolle zaal was geestdriftig. Na afloop botste een oververmoeide Multatuli met arrogante studenten die hem zijn honorarium 'als 'n fooi' in de hand wilden stoppen. Hij smiet hun het geld voor de voeten roepend: 'Geef die voddery aan den armen'.¹² De recensent van het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* daarentegen had zich de hele avond geërgerd aan de pedanterie van Multatuli zelf.

Op 8 april 1881 zou hij voor de vijfde maal in Utrecht spreken. Tegen zijn gewoonte in over een onderwerp op verzoek, 'Zedelijkheid'. Die ochtend werd hij wakker met 'kramp, benauwdheid en donker inzien van alles'. Het lag, dacht hij, aan het onderwerp van de avond waarin hij schoorvoetend had toegestemd. Hij zei de voordracht af - wat hij nooit deed. 'En al zoo blijven de liefhebbers nuchter van m'n wysheid over 't geslachtsleven!' schreef hij later opgewekt.¹³ Ook in andere steden heeft hij dit onderwerp niet aangeroerd.

De Utrechtse afdeling

Zijn lezers en toehoorders zochten vaak persoonlijk contact en met een aantal van hen - onder wie veel jongeren, vooral uit de grote steden en het hoge noorden - raakte hij bevriend. In 1882 werd in het hele land geld ingezameld voor een 'Huldeblijk' aan Multatuli. Het leverde een 'lyfrentetje' op dat hem bitter tegenviel, maar betekende wel het einde van het koffertjesleven - ook omdat een Amsterdamse bewonderaar hem een huis in Duitsland schonk. Toen de tournees stopten, bleef het contact met bevriende geestverwanten per brief in stand. Soms ontstond er een netwerk: behalve met Multatuli gingen enkele vrienden ook met elkaar intensief om.

De Utrechtse 'afdeling' bestond allereerst uit twee vrijzinnige feministische echtparen. De sociaal bewogen Auke Gorter en zijn vrouw Geert Meyer, en Nicolaas Braunius Oeberius ('Obé') en Geerts zuster Ymke. Auke Gorter was geboren in Sneek. Onder invloed van Multatuli verkocht hij zijn aandeel in het familiebedrijf en verhuisde met zijn zwangere vrouw naar Utrecht voor een studie

Pierre Henri Ritter (1851-1912), Utrechts remonstrants predikant en bewonderaar van Multatuli

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

aan de medische faculteit. In 1880 zocht Multatuli hem en zijn gezin op, daarna kwam hij vaker en bleef hij ook logeren. Als medisch student steunde Gorter het 'Huldeblijk', samen met de Utrechtse bibliothecaris P.A. Tiele - eveneens bevriend met Multatuli - en docenten en leerlingen van de veeartsenijschool.

Gorter vestigde zich als arts gespecialiseerd in vrouwenziekten aan de Zuilenstraat. Daarnaast hield hij bij het 'grenen hek in de Breedstraat' drie ochtenden per week gratis spreekuur. Hij had de handen vol met 'het in de wereld helpen van Utrechtenaartjes' - wat volgens Multatuli 'n bezigheid van betwistbaar nut' was.¹⁴

Gorters zwager 'Obé' kwam uit Bolsward, was aanvankelijk een kritiekloze aanhanger die Multatuli nogal irriteerde, later een van zijn beste vrienden. Ymke Meyer was een van de eerste vrouwelijke vertaalsters. Onder de naam 'Una' publiceerde ze vertalingen van moderne Scandinavische literatuur.

Op 6 maart 1882 kreeg Multatuli een bewonderende brief van een Utrechtse remonstrantse predikant, die zich voorstelde als een opvolger van zijn jeugdvriend Bram. Het was Pierre Henri Ritter, Maliebaan 49. In 1886 brachten Ritter, zijn vrouw en hun 4-jarige zoontje - de latere letterkundige P.H. Ritter jr - een geslaagd bezoek aan Multatuli en Mimi in Duitsland.

In zijn laatste jaren werd schaken-per-brief voor Multatuli steeds belangrijker. Hij speelde meerdere partijen tegelijk

met Gorter en Ritter, terwijl Mimi schaakte met Ymke. Gorter was lid van de Utrechtsche Schaakclub, die zich onder Multatuli's invloed zou inzetten voor de oprichting van een schaakclub voor vrouwen en één voor werklieden met gereduceerde contributie.¹⁵

Het einde

De laatste keer dat Multatuli Nederland bezocht, in 1885, overnachtte hij bij Obé in Utrecht. Zijn laatste brief was gericht aan Ritter, zijn laatste briefkaart-met-schaakzet aan Gorter. Op 19 februari 1887 stierf hij in zijn huis in Nieder-Ingelheim. Bij zijn overlijden waren van de Nederlandse vrienden alleen Obé en Ymke aanwezig. Obé telegrafeerde naar Nederland en woonde de crematie bij.

Het doodsbericht bereikte ook de Maliebaan. Ritter jr herinnerde zich in 1951 nog scherp hoe zijn vader geschokt de trap opstormde.¹⁶ Om het portret van Multatuli, dat in de kinderkamer hing, legde hij bedroefd een krans.

Noten

- 1 Multatuli, *Volledige Werken*. Bezorgd door G. Stuiveling, H. van den Bergh e.a., 25 delen (Amsterdam 1950-1995) (hierna aangehaald als VW), dl.1, 78.
- 2 VW dl.24, 647.
- 3 VW dl.17, 498-9 en 562.
- 4 VW dl.17, 348.
- 5 A. van Hulzen, *Utrecht bij gaslicht* (Den Haag 1978), 68.
- 6 VW dl.17, 426-7.
- 7 VW dl.2, 317 (Idee 41) en dl.17, 392.
- 8 VW dl.2, 459 (Idee 246) en dl.17, 390.
- 9 Nop Maas, 'Wat ik doe, is geen kunst, helaas, 't zyn maar kunstjes!' in: *Over Multatuli* 9 (1982), 29.
- 10 VW dl.20, 377.
- 11 VW dl.19, 106.
- 12 VW dl.19, 364.
- 13 VW dl.21, 267.
- 14 VW dl.23, 397.
- 15 Zie <http://oudzuylenutrecht.nl/multatuli/> (N.B.: niet alle informatie op deze website is juist) geraadpleegd op 29 maart 2017.
- 16 Jan J. van Herpen, 'Nieuwe gegevens over Multatuli's laatste levensdagen. Douwes Dekker als vriend van P.H. Ritter Sr.' in: *Over Multatuli* 12 (1984), 21.

Opleiden tot 'deugdzame Israëlieten'

De joodse (godsdienst)school te Utrecht

Voor een religieuze gemeenschap die de eigen identiteit wil behouden, is godsdienstonderricht van jongs af aan noodzakelijk. In de 19e eeuw liet het integratiebeleid van de regering de Israëlieten niet geheel vrij in de inrichting van hun onderwijs. Het Utrechtse stadsbestuur volgde officieel het beleid om religieus onderricht en algemeen onderwijs te scheiden, maar ondersteunde jarenlang toch een bijzondere joodse school die de leerlingen onderwees in alle vakken.

De Utrechtse godsdienstschool. De foto is waarschijnlijk gemaakt in 1906 ter gelegenheid van het 40-jarig hoofdonderwijzerschap van Hartog Italie (in het midden). De man rechts moet dan Abraham Bouwman zijn die al als gewoon godsdienstonderwijzer op de school werkte en die na de dood van Italie de joodse hoofdgodsdienstonderwijzer werd.

□ FOTO W.G. BAER | ARCHIEF NEDERLANDS-ISRAËLITISCHE GEMEENTE UTRECHT

In 1796 kregen de joden volledige burgerrechten. Zij vormden niet langer een 'aparte natie' binnen de Nederlandse samenleving met eigen leiders en regels, maar waren onderdeel van de maatschappij. Nadat Napoleon van Nederland een koninkrijk onder leiding van zijn broer maakte, werd een intensief integratiebeleid uitgewerkt. Dat ging om details als de verplichting om, in plaats van hun joodse naam die bij de besnijdenis was gegeven, de nieuwe achternamen te gebruiken als mannen in de diensten werden opgeroepen om de Tora te lezen. Maar er werd ook een joods corps binnen het leger van de Franse keizer opgericht, zodat de joden bijdroegen aan de glorie van diens rijk. Door de joodse gemeenten onder een centraal gezag - het

Consistoire Central in Parijs - te plaatsen kon de overheid allerlei bepalingen doorvoeren, al bestond daartegen veel verzet van de joodse leiders, die hun greep op de eigen gemeenschappen dreigden te verliezen. Na de Franse tijd zette koning Willem I dit integratiebeleid voort.

De Utrechtse joodse gemeente was in 1794 officieel opgericht, maar bestond al eerder. Vanaf 1796 bezat zij een eigen synagoge aan de Springweg en in de bijgebouwen was een leslokaal. In 1809 telde deze gemeente ongeveer 380 zielen, dat was 0,8 procent van de stadsbevolking. Ook deze *kehilla* (joodse gemeente) werd deel van een hiërarchisch geleid Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap, waarin de regering in tal van zaken de beslissende stem had. De organisatie van kerken was daarbij voorbeeld; zo werden christelijke termen als 'kerkgenootschap' en 'kerkbestuurders' geïntroduceerd. De minister van erediensten kreeg zeggenschap over benoemingen van rabbijnen en bestuurders en bij twisten deed hij beslissende uitspraken. Een Hoofdcommissie van vooraanstaande joden adviseerde de minister en kreeg daardoor een sturende functie in het Nederlandse joodse leven.

Alleen godsdienstig onderwijs

Integratie werd ook bevorderd via het onderwijs, omdat joodse kinderen daardoor tot Nederlandse staatsburgers gevormd konden worden en in contact kwamen met niet-joden. De overheid ontwikkelde specifieke plannen voor dit onderwijsproces, onder andere via het *Koninklijk Besluit op het Joodsche Onderwijs* van 10 mei 1817. Hierin werd het Jiddisch, voertaal in de joodse gemeenschap, verboden. Iedere Nederlander diende als vanzelfspre-

kend Nederlands te spreken. In de synagogen en joodse scholen mochten alleen nog klassiek Hebreeuws en Nederlands klinken. De regering wilde dat de joodse scholen werden geleid door aparte schoolcommissies - die los stonden van de besturen van de *kehillot* (joodse gemeenten) - en dat er alleen godsdienstig onderricht werd gegeven. Op openbare (armen)scholen moesten de kinderen met andere stadgenootjes de 'maatschappelijke' vakken zoals Nederlandse taal, lezen, schrijven, rekenen, geschiedenis en aardrijkskunde volgen. Op

deze openbare scholen gold toen nog dat de 'christelijke waarden' leidend waren, wat uiteraard voor veel joodse bestuurders bezwaarlijk was. Amsterdam liet het maatschappelijk onderwijs voor joodse kinderen daarom liever aan de joodse scholen over en gaf die ook subsidie alsof het stadsscholen waren. Utrecht volgde echter het regeringsbeleid: het joodse onderwijs kreeg geen stadssteun, in tegenstelling tot de eigen armenscholen. Het stadsbestuur beschouwde het godsdienstonderricht als een private zaak van de joodse gemeente.

Een van de schoolplaten die in 1906 tussen de schoolborden hing in 1917. Bijzonder is dat de plaat geheel Utrechts is: tekening van Hendrik Jan van Lummel, onderwijzer aan de hervormde school aan de Springweg (vlakbij de synagoge), uitgegeven door Kemink en Zoon te Utrecht en het lithodrukwerk is van W.J. Lts van Bueren te Utrecht. Het stelt voor: de hogepriester tijdens de Grote Verzoendag, in het midden diens gewone outfit en rechts de gewone priester in de tempel te Jeruzalem.

□ FOTO GEERT PROCEE | COLLECTIE NEDERLANDS-ISRAËLITISCHE GEMEENTE UTRECHT

De Utrechtse godsdienstschool in 1906 bij dezelfde gelegenheid als op de eerste foto.

□ FOTO W.G. BAER | ARCHIEF NEDERLANDS-ISRAËLITISCHE GEMEENTE UTRECHT

De *kehilla* benoemde in 1830 een bevoegde godsdienstonderwijzer, Alexander Salomon Mossel, om de kwaliteit van het religieonderwijs te garanderen. Tot die tijd hadden de kinderen van wisselende onderwijzers les gekregen. Het kerkbestuur besloot van het onderwijs een zaak van de joodse gemeente te maken, zodat het bestuur invloed op het niveau had en lessen voor arme kinderen kon garanderen. Het godsdienstonderwijs viel daarvoor min of meer onder de armenzorg, omdat gegoeden zelf het onderwijs voor hun kinderen regelden. De kerkbestuurders betaalden Mossels salaris, de stookkosten en de verlichting van het schoollokaal en het lesmateriaal. De leerlingen kwamen uit arme gezinnen, zodat schoolgeldinkomsten gering waren. Rijkere ouders lieten hun kinderen nog altijd liever thuis privaatles geven; dat was effectiever en bracht het kroost niet in contact met kinderen uit andere milieus. De joodse gemeente had daardoor moeite om de school te financieren en vroeg een rijks-subsidie aan, die inderdaad werd verstrekt. Goed godsdienstig onderwijs werd toen als een algemeen belang beschouwd. Maar daartegenover stonden kritische inspecties. Was de school het overheids-geld waard? Een inspecteur uitte zich negatief over Mossel. Bovendien stond de school niet onder een eigen bestuur en kreeg zo niet alle attentie die ze verdiende. Nadat alsnog een schoolbestuur was benoemd,

was dat bezwaar verholpen en bekostigde het rijk enkele leerboeken. De nieuwe schoolbestuurders gaven de inspecteur gelijk: Mossel beheerste het Nederlands slecht, zijn uitspraak was abominabel en onder zijn vele scholieren heersten geen 'orde en tucht'. Het schoolbestuur wilde een andere onderwijzer, die goed Nederlands sprak en die zowel religieus als maatschappelijk onderwijs kon geven, want in de praktijk was het onhandig dat de kinderen steeds heen en weer moesten lopen tussen de armenschool en het lokaal bij de synagoge. Het ging om kinderen uit gezinnen die volgens de schoolbestuurders weinig beschaving kenden, waardoor deze stadswandelingen geregeld uitliepen op vandalisme. Bovendien overlaptten de schooluren elkaar, waardoor achterstanden in de joodse lesstof ontstonden. Zou het niet beter zijn als rijk en stad de school erkennen als een volledige, bijzondere onderwijsinstelling, die evenals de stadsscholen in aanmerking kwam voor subsidies van stad en staat? De Hoofdcommissie leek dit niet onredelijk, maar de minister volgde niet. Utrecht weigerde eveneens tegen het besluit van 1817 in te gaan, tenzij de koning voor deze school tot dispensatie besloot. Het schoolbestuur zette ondanks deze domper door en vanaf 1835 kregen joodse leerlingen bij de synagoge zowel maatschappelijk als godsdienstig onderwijs. De ouders waardeerden dit en het leerlin-

genaantal steeg. Twee nieuwe bevoegde onderwijzers namen Mossels taken over. Opnieuw deed de Hoofdcommissie een goed woordje voor de school, waarin zoveel energie werd gestoken, en warempel kwam er een rijkssubsidie los.

Bijzondere joodse school

In 1838 waagde het schoolbestuur het om opnieuw aan te kloppen bij het rijk én Utrecht. Er was nu sprake van een ordentelijke 'opvoeding tot deugdzaam Israëliten', bij de kinderen werden 'beschaving en verlichting' ingeprent, evenals 'zuivere beginselen'; was dit niet zeer gewenst voor het maatschappelijk verkeer? Kon den de overheden niet over de brug komen om de ontwikkeling van joodse kinderen te ondersteunen? Het rijk gaf wat geld, maar Utrecht niet, al beschikte de stad over een gunstig inspectierapport. Het joodse schoolbestuur moest eerst een ministeriële dispensatie op het besluit van 1817 overleggen. Onvermoeibaar probeerden de schoolleiders die dan maar los te weken en de minister ging hierop uiteindelijk in. Zulke bijzondere joodse scholen waren elders soms toegestaan omdat de armenscholen uitpuilden en het een verlichting betekende als de joodse leerlingen elders onderwijs kregen en omdat het voor de kinderen te lastig was om op verschillende locaties lessen te volgen. Maar ook leden joodse scholieren op de algemene scholen geregeld onder antisemitisme bij klasgenoten, wat zich uitte in allerlei 'onaangenaamheden'. Ouders lieten in zulke omstandigheden hun kinderen liever niet naar school gaan. Leerplicht bestond niet, dus dan hield de intellectuele ontwikkeling van het kind op en dat was uiteraard niet de bedoeling van het regeringsbeleid.

Mr. Jacob Hamburger ADzn. (1868-1935), onder andere voorzitter van het Israëlitische kerk- en schoolbestuur (detail). Het schilderij werd aan Hamburger aangeboden door de opperrabbijn, de kerkenraad en de secretaris daarvan. Na zijn dood schonken zijn neven en erfgenamen het aan de Joodse gemeente.

□ FOTO JOOST VAN DER LIJN | COLLECTIE NEDERLANDS-ISRAËLITISCHE GEMEENTE UTRECHT

Door deze bijzondere omstandigheden zag de minister wel ruimte in het Koninklijk Besluit van 1817 en met dit antwoord kon het schoolbestuur naar de stadsoverheid. In Utrecht gingen immers al geen joodse leerlingen meer naar de armenscholen (of dit vanwege antisemitisme was, vermelden de stukken niet) en de joodse school telde inmiddels 72 leerlingen, 42 jongens en 30 meisjes. Kon de stad het geld dat ze niet meer aan deze kinderen op de armenscholen besteedde, aan de joodse school doneren? Utrecht kwam nu over de brug met f50,- en bleef de school met wisselende bedragen ondersteunen. Ook niet-joodse stadgenoten trokken de portemonnee voor deze bijzondere school. In 1843 gaven zij f476,60, geen gering bedrag.¹ Het gros van de joodse kinderen zat nu, met instemming van de stad, niet meer op de openbare lagere scholen, maar het schoolbestuur wilde graag nog een gunst van de plaatselijke overheid. De rijksoverheid wenste dat joden, die veelal van handel leefden, opgeleid werden tot ambachtslieden, die meer inkomenszekerheid hadden dan handelaren en minder snel een beroep

deden op algemene armenkassen. Joodse leerlingen moesten daarvoor stageplaatsen bij bedrijven krijgen, maar veel christenen weigerden hen in hun zaak op te leiden, omdat ze wegens de sabbatsviering een vrije zaterdag wilden, terwijl dat toen nog een werkdag was. Ook vielen de Israëlitische feesten op andere dagen dan de christelijke. De schoolbestuurders hoopten dat de minister bij de stad erop aan zou dringen om ambachtslieden te dwingen deze kinderen stageplaatsen te gunnen. Maar hier leende de bewindsman zich niet voor; dat moesten zij zelf regelen.

De uitzonderingstoestand bleef ruim twintig jaar bestaan. Integratie via de openbare lagere school bleef echter het ideaal van het rijk. Daarbij kwam dat in 1848 de

nieuwe Grondwet een scheiding van kerk en staat voorstelde, waardoor de regering zich buiten godsdienstige zaken zou houden. Een school die zowel algemeen als godsdienstig onderwijs aanbood paste niet in dit plaatje. De Schoolstrijd voor gelijkstelling van bijzonder - lees christelijk - onderwijs zou pas later ontbranden. Na wat aanloopmoeilijkheden stimuleerde de regering na 1857 het wederom scheiden van algemeen onderwijs en religieus onderricht. Zij deed dat curieus genoeg door subsidies te verstrekken aan de joodse godsdienstscholen, op voorwaarde dat ze niet langer lesgeven in maatschappelijke vakken. Het schoolbestuur begreep wel dat, als de school een bijzondere school bleef waar alle vakken werden gegeven, het zelf

Hebreeuws leesplankje ontworpen door Schoontje Engelsman, ca 1930.

□ COLLECTIE JOODS HISTORISCH MUSEUM

Justus Tal (1881-1954) opperrabijn Utrecht en Drenthe, ca. 1919.

□ FOTO A.E. VAN BLITZ & ZN, UIT DE JOODSCHE POST 1921 | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

ging opdraaien voor alle kosten. Het ging in 1860 met de gemeente Utrecht overleggen op welke stadsarmenscholen de kinderen geplaatst konden worden. Zo was in elk geval een rijkssubsidie voor de godsdienstschool veilig gesteld. Het KB van 1817 werd weer leidend: de joodse school werd vanaf 1 januari 1861 definitief een godsdienstschool en de leerlingen ervan kregen overdag samen met andere Utrechtse kinderen les op de openbare stadsscholen.

In de praktijk bleef het moeilijk de gewone school te combineren met een stevige godsdienstopleiding. In de jaren 1860 kregen kinderen 30 uur les. Joodse leerlingen gingen op zaterdag niet naar school, waardoor zij 25 lesuren volgden, maar daar stonden wekelijks minstens 17 uren extra religieonderricht tegenover, dat ook op de vrije woensdagmiddag, zondag en christelijke feestdagen werd gegeven. Onderverdeeld in klassen leerden zij onder andere Hebreeuws lezen en vertalen, de lofzeggingen (bijvoorbeeld bij het eten), de gebeden, de Tora en de bijbehorende stukken (Haftara), de Profeten, de geschiedenis van het joodse volk en de verschillende feest-, gedenk- en vastendagen. Voor lagereschoolkinderen was dit een overladen programma. De godsdienstschool was evenmin als de lagere school verplicht - de leerplicht werd pas in 1901 ingevoerd - maar veel ouders vonden

de openbare school het belangrijkste. Zij waren niet allen vroom en hielden hun kinderen daarom geregeld thuis van de joodse lessen, waardoor ze achterstanden opliepen. In inspectieverslagen verzuchtte de opperrabijn telkens dat goed joods onderwijs alleen succesvol kon zijn als de stof thuis werd voorgeleefd en daar ontbrak het volgens hem nogal eens aan. Er was in Utrecht 'weinig eer aan te behalen'.

'Deze school is goed'

Vanaf ongeveer 1850 tot 1940 waren Salomon Mossel, Soesman Blaauw, Hartog Italie, Abraham Bouwman, Levi Engelman, Roza Goudsmit en Jozef van Gelder de bekendste godsdienstonderwijzers. Ze motiveerden hun leerlingen met prijsjes en feestavonden, maar dat werkte soms averechts. In 1914 klaagde Salomon Meijers over een tweedehands boek dat zijn zoon had gekregen: zo'n oud en bevlekt vod kon niet als stimulans gelden. Datzelfde jaar kreeg onderwijzer Bouwman commentaar op de feestavond. Om de kinderen te vermaken had hij een goochelaar uitgenodigd, maar het schoolbestuur vond dat voor een joodse school ongepast. Waarom, zo vroeg een bestuurder, toonde hij geen lichtbeelden van Palestina? Maar dat was gewaagd: in de gemeente bestonden stevige meningsverschillen tussen zionisten en mensen die niets in een joods thuisland zagen. Een onderwijzer diende soms tussen de verschillende groepen door te laveren, wat zijn of haar taak nog moeilijker maakte. De onderwijzers gingen met hun tijd mee en gebruikten allerhande leermiddelen naast de boeken, zoals het Hebreeuwse leesplankje en schoolplaten over de joodse geschiedenis. In 1930 schonk school- en kerkbestuurder mr. J.A. Hamburger een

Hartog Italie (1842-1909) was naast hoofdonderwijzer aan de joodse school leraar hebreeuws aan het Stedelijk Gymnasium Utrecht. De foto dateert uit de periode 1885-1895.

□ FOTO D.W.J. VAN WINSHEIJM | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

epidiascoop met plaatjes, maar het dure cadeau bleek geen succes: het was moeilijk om nieuwe plaatjes te vinden en het lokaal werd hiervoor donker gemaakt, wat sommige leerlingen onverwachte kansen voor baldadigheid bood.

De stad breidde zich uit, de afstand tot de school aan de Springweg werd voor kinderen in de buitenwijken te groot. Het toch al aanzienlijke verzuim nam daardoor nog toe. In 1922 waren er 80 kinderen binnen de *kehilla*, waarvan 50 al dan niet geregeld de godsdienstschool bezochten en 8 privéonderwijs kregen. In het Interbellum begon men daarom in de buitenwijken in lokalen van openbare scholen, die de stad tegen een redelijke vergoeding ter beschikking stelde, joodse les te geven. In 1929 roemde opperrabijn Justus Tal Roza Goudsmit, de godsdienstonderwijzeres in de Utrechtse Leidschedwardsstraat: 'Deze school is goed. En dat ligt aan de onderwijzeres. Er zit warmte in haar onderwijs.' Hoewel ze dezelfde moeilijkheden kende als haar collega's wist ze 'bij de leerlingen gevoel en aanhankelijkheid en plezier in het leren op te wekken. Haar leerlingen houden van haar.' Vanaf 1930 was Jozef van Gelder de hoofdonderwijzer van de joodse school. Hij werd een spilfiguur van de joodse gemeente.

Huidige toestand schoollokalen. Na de oorlog werden de twee lokalen achter de synagoge niet meer gebruikt, de lessen hadden plaats in de rabbinaatskamer.

□ FOTO GEERT PROCEE

Was geldgebrek lang een groot probleem, na 1917 zat de school op rozen door een legaat van het niet-joodse echtpaar Van Nellesteyn-van Naamen: f40.667,60 aan effecten.² Om dit te kunnen ontvangen werd de school een aparte rechtspersoon. Jammer was dat in 1917 de coupons van het pakket Russische aandelen niet werden uitgekeerd. De penningmeester kocht haastig veiliger Nederlandse beleggingen. Ook leende hij tegen normale rente geld uit aan de joodse gemeente. Nu was er geld voor verbeteringen aan het schoollokaal en schoolreisjes. Sommige kinderen mochten naar een vakantiekolonie. Mede dankzij dit kapitaal kon in 1925-1926 een grootse herbouw van de synagoge en de bijgebouwen plaatsvinden naar een ontwerp van de joodse architect Harry Elte (1880-1944). Toen mr. Hamburger - de school werd zijn 'troetelkind' genoemd - in 1935 overleed liet hij een legaat van f10.000,- na. Hiervan konden beloningen worden bekostigd, die de godsdienstige en maatschappelijke ontwikkeling van de leerlingen bevorderden.

Segregatie en moord

In de jaren 1930 kwamen Duitse vluchtelingen naar Utrecht en in 1940 werd Nederland bezet, waardoor het school- en het kerkbestuur heel andere problemen kregen. De politiek van integratie in de samenleving werd door de nazi's vervangen door segregatiemaatregelen, die vooraf gingen aan verwijdering uit de samenleving. Het bestuur van de godsdienstschool vergaderde voor het laatst op 17 maart 1941. De aparte joodse godsdienstschool werd, zoals alle joodse verenigingen, officieel opgeheven. Vanaf september 1941 mochten joodse kinderen niet meer naar de openbare scho-

len. De bezetter stelde joods bijzonder onderwijs verplicht. In het Ondiep kwam een joodse lagere school met 153 leerlingen, waarvan er 133 uit Utrecht kwamen. Ook een joodse ULO en een joods lyceum werden opgericht. Op de lesroosters van het joodse lager en voortgezet onderwijs stond elke dag drie kwartier godsdienstonderwijs. Kinderen die nooit religieonderwijs hadden genoten kwamen daarvoor in een aparte klas.

In de zomer van 1942 begonnen de deportaties en in mei 1945 bleken de meeste leden van de *kehilla* te zijn omgekomen. Tot hen

hoorde voorzanger-onderwijzer Joseph Wijnberg, die vanaf 1936 in dienst was. Jozef van Gelder en Roza Goudsmit overleefden en zetten hun godsdienstlessen meteen die zomer voort, want na de tijd van vernedering, plundering en moord was het belangrijker dan ooit om te werken aan een joodse toekomst voor de jeugd. Voor het gewone onderricht gingen de leerlingen weer naar openbare scholen, maar verschillende ouders twijfelden na de gruwelijke ervaringen of integratie met behoud van de eigen identiteit in Nederland nog mogelijk was. Zij emigreerden naar Israël.

Noten

- 1 Volgens de website www.iisg.nl/hpw/calculatie-nl.php staat dit nu voor een koopkracht van € 4.000.
- 2 Volgens de website www.iisg.nl/hpw/calculatie-nl.php staat dit nu voor een koopkracht van bijna € 318.000.

Bronnen

Nationaal Archief, 's-Gravenhage, Archief van de Hoofdkommissie tot zaken der Israëlieten.
Gemeentearchief Amsterdam, Archief van de Permanente Commissie tot de Algemene Zaken van het Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap.
Het Utrechts Archief, Archief van de Nederlands-Israëlitische Gemeente Utrecht.
De twee laatste archieven zijn niet openbaar, maar konden geraadpleegd worden dankzij de vriendelijke toestemming van het Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap en de Nederlands-Israëlitische Gemeente Utrecht.
Lijn, Joost van der, Comparing the onset of Jewish and Islamic schooling in Utrecht (The Netherlands) 1835/1988. (paper Universiteit van Amsterdam 2008).
Michmann, Jozeph, e.a., *Pinkas. Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland* (Amsterdam 1985).
Zwarts, Jac., *De synagogen te Utrecht* (Utrecht 1926).

Hoe Utrecht een echte stad werd

In 1954 breidde Utrecht zijn grondgebied uit met Zuilen en grote delen van Jutfaas, Maartensdijk en Westbroek en kon er eindelijk op grote schaal begonnen worden met de aanpak van de naoorlogse woningnood. Tot welke schrijnende, nu onvoorstelbare, toestanden die leidde, is te zien op enkele foto's in het mooie boek *Van stadsie tot stad. Utrecht 1950-1975*. In negen hoofdstukken laten de auteurs zien hoe Utrecht van een slaperig provinciestedje uitgroeide tot een drukke, grote stad met nieuwe en groene wijken, veel autoverkeer, nieuwe bewoners (Hongaarse vluchtelingen, Griekse, Turkse, Spaanse en Antilliaanse gastarbeiders), een beginnende jeugdcultuur en bijzondere sportsuccessen (DOS, Anton Geesink). Ieder thema - de groeiende stad, dagelijks leven, volksleven, werk, de auto, oprukkend beton, jongeren, stadsnieuws en sport - wordt kort ingeleid en vervolgens geïllustreerd met 10 tot 20 ruim toegelichte foto's. Die foto's zijn niet alleen afkomstig uit de bekende bronnen, maar ook verworven na een oproep aan particulieren, wat waardevolle aanvullingen op het beeld van Utrechts leven heeft opgeleverd. Eén kritiekpuntje: de ondertitel *Utrecht 1950-1975* wordt niet echt waargemaakt: de jaren 70 komen maar mondjesmaat aan bod.

Ton van den Berg en Ad van Liempt, Van stadsie tot stad. Utrecht 1950-1975. Zwolle, WBOOKS, 2017. ISBN 978 94 625 8186 9. 128 blz., € 24,95.

Een brug en zijn omgeving

Van 1912 tot 2011 verbond de Jeremiebrug de Westerkade met de Vondellaan totdat hij plaats moest maken voor het nieuwe station Vaartsche Rijn. De brug heeft zijn naam te danken aan de Fransman, mogelijk Hugenootse vluchteling, Jeremias du Chemin die begin 18e eeuw het nabijgelegen Vaartse Veerhuis kocht en daar een populaire pleisterplaats van maakte voor passagiers van trekschuiten, schippers en Utrechtse burgers. Ook een straat werd naar hem vernoemd en tussen 1893 en 1935 lag ongeveer op de plek van het nieuwe station de halte Jeremie op de spoorlijn Utrecht - Arnhem. In een mooi uitgegeven, maar wat slordig geredigeerd boekje (de chronologie is soms lastig te volgen) beschrijft Kees Visser niet alleen de historie van de brug maar ook van de locatie waar dit gemeentelijke monument en zijn voorlopers lagen en waar hij na een restauratie in 2015 aan een tweede leven begon: de Alendorperweg waar de brug in het Máximapark de zogenaamde Vikingrijn overspant.

Kees Visser, Jeremie in Utrecht. Een brug verhuist, een station komt terug. Utrecht, Stichting De Plantage, 2017. ISBN 978 9077030 38 7. 72 blz., € 12,50.

Stichtse villa's en landgoederen

Wie van Doorn over de Driebergsestraatweg naar Driebergen-Rijsenburg gaat en vandaar verder de Hoofdstraat volgt, valt het groot aantal fraaie villa's en landgoederen op. Het waren er ooit veel meer zoals blijkt uit het eerste deel van een serie boeken 'waarin zoveel mogelijk bekende en onbekende landgoederen, buitens en villa's in de omgeving van de Stichtse Lustwarande beschreven worden'. In dit eerste deel komen er 25 aan bod waarvan er vijf niet meer bestaan. Van alle 25 beschrijft de auteur op toegankelijke wijze de geschiedenis, de architectuur, de opeenvolging van eigenaren en de actuele functie. Interviewtjes met de huidige eigenaren, bewoners of gebruikers en de vele illustraties verhogen de aantrekkelijkheid van het boek. Helaas ontbreekt een inleidende historische beschrijving die duidelijk maakt wanneer en waarom dit gebied uitgroeide tot een 'Stichtse Lustwarande'. Een echte misser is het ontbreken van een kaart waarop de landgoederen en villa's met hun naam zijn aangeduid.

Annet Werkhoven, Aan de Stichtse Lustwarande. Bekende en minder bekende landgoederen, buitens en villa's. Z.p., Nabij Producties, 2017. ISBN 978 94 92055 39 2. 169 blz., € 19,95.

Ook verschenen

Judith Schuil, **Beroemde vrouwen van Utrecht**. Utrecht, Universiteit Utrecht, Centre for the Humanities, [2016]. ISBN 978 90 823819 2 4. 87 blz., € 4,50, verkrijgbaar in Utrechtse boekhandels, bij Het Utrechts Archief of te bestellen via cfh@uu.nl Wandelgids langs plaatsen (vooral binnen de singels) waar beroemde Utrechtse vrouwen als Anna Maria van Schuurman, Belle van Zuylen en Truus van Lier woonden en werkten. Ook beelden van vrouwen en beelden door vrouwen komen aan bod.

Dik Top, **De autobusdienst Amersfoort-Utrecht van Jan Leguit te Soesterberg 1923-1940**. Z.p., eigen beheer, 2017. 183 blz., € 19,95. Verkrijgbaar in boekhandels in Soest en Soesterberg of te bestellen via bernhard@programents.nl Hoe het taxibedrijf van Jan Leguit in Soesterberg vanaf de jaren 20 uitgroeide tot een succesvolle busonderneming. Met aandacht voor de ontwikkeling van het openbaar vervoer in het oostelijk deel van de provincie, geïllustreerd met tientallen prachtige foto's.

Ronald Stenvert en Gabri van Tussenbroek (redactie), **Het gebouw als bewijs. Het bouwhistorische verhaal achter erfgoed**. Utrecht, Stichting Matrijs, 2016. ISBN 978 90 5345 516 6. 240 blz., € 19,95. Interessant jubileumboek van de 25-jarige Stichting Bouwhistorie Nederland waarin vijf auteurs op uiteenlopende manieren laten zien hoe we dankzij bouwhistorisch onderzoek anders naar gebouwen en hun omgeving gaan kijken.

Verdwenen gevelstenen

Pieter d'Hont teruggevonden

Eind 2015 ontving het bestuur van het Utrechts Geveltekenfonds het bericht dat er 'op het terrein van de Jaarbeurs aan de kant van de Van Zijstweg twee, in behoorlijk overwoekerde en tamelijk slechte staat verkerende reliëfs van Pieter d'Hont plus nog enkele witte beelden [waren] aangetroffen'. Het bleek verloren gewaand werk dat d'Hont bijna 70 jaar geleden gemaakt had.

Het Geveltekenfonds kwam in actie¹ en nam contact op met Sebastiaan d'Hont, zoon van de Utrechtse beeldhouwer, Fred Nuwenhuis van de gemeente Utrecht en restaurator Jaap Wegerif om te inspecteren in welke staat de stenen verkeerden. Op 12 maart 2016 waren zij en drie leden van van het Utrechts Geveltekenfonds getuige van het opgraven van de twee reliëfs. Groot was hun verrassing toen duidelijk werd dat niet alleen de twee reliëfs in de zandhopen begraven lagen, maar dat de 'witte beelden' de door Pieter d'Hont begin jaren 50 gemaakte gevelstenen voor het oude Utrechtse Jaarbeursgebouw bleken te zijn. Van de in totaal drie reliëfs en vier gevelstenen die hij daarvoor maakte, bevinden zich één reliëf en één steen in het Centraal Museum. Met de vondst is de serie weer compleet, hoewel de opgegraven stenen restauratie behoeven.

Bevrijde mens

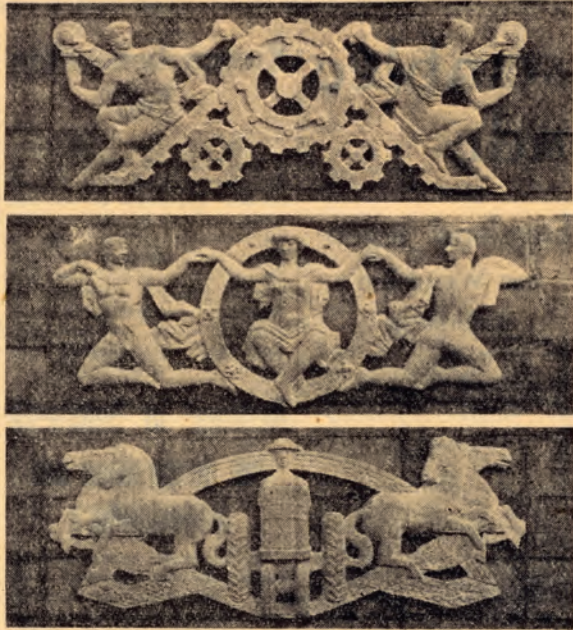
In 1948 bestond de Jaarbeurs 50 jaar. Pieter d'Hont kreeg ter gelegenheid daarvan de opdracht om voor de nieuw aangebouwde stenen zijvleugel van het houten secretariaatsgebouw enkele reliëfs te ontwerpen en voor de Beatrixhal een heraldisch ornament. Het werden drie zeer levendige reliëfs die volgens een geheel nieuw procedé waren uitgevoerd in schokbeton dat was samengesteld uit cement en Beiers graniet en die op een zeer verrassende manier contrasteerden met het sober uitgevoerde gebouw.

De reliëfs, op de krantenfoto van boven naar onderen, symboliseren de *Industrie*, een tweetal raderen die door

Maria de Bruijn

Historicus en slavist, was tot haar pensioen werkzaam als docent op de pedagogische academies Rehoboth en Jan van Nassau.

Reliefs van schokbeton
door Pieter d'Hont

Op de zijvleugel
van aangebouwd
Jaarbeursgebouwtje

De Kon. Ned. Jaarbeurs heeft op de onlangs aan het secretariaat op het Vreburg toegevoegde zijvleugel, een drietal fraaie open reliëfs laten aanbrengen. Deze reliëfs, die zijn vervaardigd door de bekende Utrechtse beeldhouwer Pieter d'Hont, stellen voor de industrie, de handel en de landbouw, de drie sectoren van het economisch leven waarin de Jaarbeurs een belangrijke functie vervult. De motieven worden rhythmisch gebonden door een 6-tal in beton gegoten Jaarbeursymbolen, die met de reliëfs een harmonisch geheel vormen. Als bijzonderheid kan voorts worden vermeld, dat bij de vervaardiging van de beeldgroepen, die elk een afmeting van 2½ bij 1 meter hebben, een geheel nieuw procedé is toegepast. Zij zijn namelijk uitge-

Betekenis der voorstellingen in volgorde van boven naar beneden:
Bijgaande foto geeft een beeld van het reliëf, dat de industrie symboliseert. Het stelt voor een tweetal raderen die door mensenhanden in beweging worden gebracht.
Deze foto geeft een beeld van het reliëf dat de handel symboliseert. In het centrum is een vrouwenfiguur, die het contact tot stand brengt tussen figuren aan haar linker- en rechterzijde. De Jaarbeurs toch heeft een gelijke functie voor de handel van binnen- en buitenland.
En deze foto geeft een beeld van het reliëf, dat de landbouw symboliseert. In het midden bevindt zich de tractor, het zinnebeeld van de mechanisatie, met daaromheen twee span landbouwpaarden.

BINNENLAND

**Zware straffen geëist
tegen 4 leden commando
Pieters**

Utrechtsch Nieuwsblad, 12 december 1949

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE KRANTEN

De reliëfs 'Landbouw' en 'Industrie' zoals ze eind september werden aangetroffen aan de Van Zijstweg.

□ FOTO'S BRBBL | WIKIMEDIA COMMONS

mensenhanden in beweging worden gebracht; de *Handel*: in het midden een vrouwenfiguur die haar armen uitstrekt naar de figuren naast haar - de verbeelding van de Jaarbeurs die de binnenlandse en buitenlandse handel met elkaar in verbinding brengt -; en de *Landbouw*: in het midden een tractor, het zinnebeeld van de mechanisatie, geflankeerd door paarden.

De opdracht voor de reliëfs resulteerde in een vervolgoopdracht. Dit werden vier monumentale gevelstenen waarin de activiteiten van de Jaarbeurs worden verbeeld: *Administratie*, *Transport*, *Dienstverlening* en *Technische Dienst*. Zij werden, in anderhalf jaar tijd, uit tien ton tufsteen uit het Eifelgebied gehakt.

In tegenstelling tot de reliëfs gingen de vier monumentale, meer dan manshoge gevelstenen als het ware op in het organisme van het door ir. J. de Bie Leuveling Tjeenk ontworpen Jaarbeursgebouw. Die keuze paste helemaal in de filosofie van d'Honts leermeester Jan Bronner 'Architectuur is beeldhouwkunst en beeldhouwkunst is architectuur', een filosofie die aansluiting zocht bij de oude middeleeuwse traditie, waarin beeldhouwwerken werden opgevat als vertellingen in steen en de kunstenaar en de ambachtsman één zijn.

De vier stenen verbeelden de kernactiviteiten van de Jaarbeurs, waarbij niet zozeer de activiteiten centraal staan als wel, ook letterlijk, de handelende, actieve mens. De *Administratieve Dienst* toont een kantoorman met een telefoon aan zijn oor, terwijl hij ondertussen iets opschrijft, het *Transport* een sjouwende arbeider met een steekwagentje, de *Dienstverlening* een jonge vrouw met een koffer en allerlei bagage die op het

punt staat een dienstreis te ondernemen, en de *Technische Dienst* een man die machines bedient met achter hem een tekentafel.

Het lijkt alsof d'Hont hier na de oorlogsjaren, na jaren van onderdrukking een bevrijde mens wil weergeven, een mens die weer actief in het leven staat en vorm wil gaan geven aan de toekomst. De afgebeelde figuren zijn zeker geen stereotypen, zoals we die kennen uit de socialistisch-realistische kunst (de triomferende arbeider). De tamelijk dandyachtige kantoorman is bijvoorbeeld een volmaakt ander type dan de ietwat bonkige, sjouwende arbeider.

Pieter d'Hont, *Transport*, gevelsteen (Ettringer tufsteen) 1950 - 1951, Jaarbeursgebouw Vredenburg.

□ PHOTO©RIGHT CENTRAAL MUSEUM, UTRECHT / ERNST MORITZ

Verwijderd of vernietigd

Gevelstenen zijn kwetsbare ornamenten. Ze staan niet alleen bloot aan weer en wind, ze worden vaak 'vergeten', verwijderd of doelbewust vernietigd als een pand gesloopt of verbouwd wordt. Pieter d'Hont kan daarvan meepraten. Kort na de oorlog kreeg hij opdracht om voor de bank op de Neude een gevelsteen te maken. Het werd een steen met de beeltenis van *Mercurius*, de Romeinse god van de handel. Eind jaren zestig moest het gebouw van de Stichtse Bankvereniging (Neude 9) wijken voor de verbreding van de Lange Jansstraat. Toen d'Hont een kijkje bij de sloop ging nemen, ontdekte hij dat alleen nog het deel van de gevel overeind stond waarin zijn *Mercurius* was ingemetseld. Op zijn vraag of de steen gespaard kon worden, kreeg hij als antwoord dat die voor f1.000,- gekocht kon worden. Dit weigerde d'Hont. Hoogstwaarschijnlijk is de steen

vervolgens vernietigd.

In 1979 maakte d'Hont in opdracht van de Algemene Bank Nederland (Neude 4), als geschenk aan de stad Utrecht, de gevelversiering *400 jaar Unie van Utrecht: Verleden en Heden*. Het *Verleden* is uitgebeeld als een schrijvende man met ganzenveer en het *Heden* als een man die in de verte tuurt. Het centrale thema is een ontwerp van de beeldhouwer Arie Teeuwisse. Toen in 2015 het pand een nieuwe bestemming kreeg (een Stayokay hotel) zijn ook deze stenen verwijderd. Zij schijnen nu in de kelder van het hotel te staan; wat er met de stenen gaat gebeuren, is onduidelijk.

'Eervolle plaats'

Toen in 1970 de Jaarbeursgebouwen op het Vredenburg werden gesloopt, herhaalde zich bijna het verhaal van de *Mercurius*. Ook dit keer had tot verbijstering van d'Hont de slopershamer de beelden nagenoeg bereikt, toen hij kwam kijken hoe de sloop verliep. Ook nu vroeg hij de stenen te sparen. Dit keer met succes. De stenen werden gered en de toenmalige Jaarbeursdirectie beloofde hen een eervolle plaats te geven. Wat er van de eervolle plaats is geworden, is inmiddels duidelijk. Eén steen (*Transport*) kwam terecht in het Centraal Museum en de overige beelden kwamen samen met twee reliëfs terecht in de zandhopen aan de rand van het Jaarbeursterrein waar zij vermoedelijk jaren hebben gelegen. Wanneer de reliëfs van het secretariaatsgebouw precies verwijderd zijn, is niet geheel duidelijk, ook hiervan is er één (*Handel*) naar het Centraal Museum gegaan. Op de site van het Centraal Museum staat naar aanleiding van de tentoonstelling van 1987 van het werk van Pieter d'Hont vermeld: 'Een bijzondere plaats namen twee reliëfs in, die Pieter d'Hont had gemaakt voor het Jaarbeursgebouw aan het Vredenburg. Nadat dat gebouw was gesloopt, leken de reliëfs spoorloos verdwenen. Twee ervan werden echter alsnog teruggevonden; de vondst was zo vers, dat ze alleen vermeld konden worden in het voorwoord bij de catalogus.'²

Het Utrechts Geveltekenfonds is inmiddels met de gemeente overeengekomen dat de reliëfs en de monumentale stenen gerestaureerd zullen worden en zullen terugkeren naar het hart van de stad, waarschijnlijk op het Vredenburg bij de doorgang naar de Catharijnesingel.

Noten

- 1 Het bericht kwam van Barry Groot, liefhebber van de Utrechtse geschiedenis en van geveltekens in het bijzonder.
- 2 Het moet hier wel gaan om het reliëf 'Handel' en de gevelsteen 'Transport'. Ze werden in 1987 tentoongesteld en in 1989 aan het museum geschonken. 'Transport' is nu te zien in de museumtuin. Zie: http://centraalmuseum.nl/ontdekken/object/?q=Transport&img_only=1#o:23166

Bronnen

anoniem, 'Reliefs van schokbeton door Pieter d'Hont', in: *Utrechtsch Nieuwsblad* 12 december 1949.

J. Teeuwisse, T. Slagter en M. Beerma, *Beeldhouwer Pieter d'Hont leven en werk* (Utrecht 1979).

Agenda

Historisch Café

Op vrijdag 8 september spreekt Marijke van Dorst, biografe van C.C.S. Crone, over deze Utrechtse schrijver (1914-1951) en zijn contacten met schrijvers, beeldend kunstenaars en musici in de Domstad. In de jaren dertig en veertig van de vorige eeuw waren onder anderen Jan Engelman, dr. P.H. Ritter jr., Dick van Luijn, Laurens Tuynman en Wouter Paap belangrijk voor Crones ontwikkeling als schrijver dan wel inspireerden zij hem op andere wijze.

Het Historisch Café vindt plaats in de Smeezaal van het Bartholomeus Gasthuis in de Lange Smeestraat. Zaal open om 16.30 uur. De lezing begint om 17.15 uur en duurt circa 45 minuten.

Expositie Jaarbeursaffiches

Precies 100 jaar geleden vond de eerste Jaarbeurs in Utrecht plaats: dé ontmoetingsplek voor de Nederlandse handel en industrie. De Jaarbeurs zette vanaf het begin fors in op reclame: op stations in het hele land trokken kleurrijke affiches de aandacht van potentiële bezoekers. Tot en met 21 januari zijn in Het Utrechts Archief de mooiste affiches uit de periode 1917-2017 te zien. Omdat de affiches maar een beperkte tijd aan licht blootgesteld mogen worden, zijn ze te zien in drie rondes. De tweede start op 5 september, de derde op 14 november.

Het Utrechts Archief, Hamburgerstraat 28 Utrecht, geopend dinsdag t/m vrijdag van 10.00 tot 17.00 uur, zaterdag en zondag van 12.30 tot 17.00 uur. Toegang gratis.

Colofon

Tweemaandelijks tijdschrift - 90e jaargang nr. 4 / augustus 2017 / ISSN 1380-7137

Deadline agenda nummer 5/2017: 1 september 2017

Een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.

Losse nummers prijs: € 3,00. Verkrijgbaar bij Het Utrechts Archief Hamburgerstraat 28, Broese Stadhuisbrug 5, Bruna Nachtegaalstraat 83, Bruna Zevenwouden 220, Museum Catharijneconvent Lange Nieuwstraat 38, Readshop Oudegracht 427 en Utrecht Toerisme Domein 9.

Redactie Maurice van Lieshout (eindredactie), Lisette le Blanc, Elisabeth de Ligt, Marion van Oudheusden, Joyce Pennings, Bettina van Santen, Kaj van Vliet. **Redactieadres** Postbus 131, 3500 AC Utrecht / redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl **Bijdragen** Sturen aan de redactie, aanlevering via e-mail. Maximale omvang is 2.500 woorden inclusief noten en literatuuropgave. Auteurs wordt gevraagd zich te houden aan de redactionele richtlijnen, verkrijgbaar via de redactie of in te zien op de website. Illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Ontwerp Jeroen Tirion [BNO], Utrecht. **Druk** RotoSmeets Grafische Services

Vereniging Oud-Utrecht - Voorzitter Dick de Jong **Secretariaat** Postbus 91, 3500 AB Utrecht / tel: 0634 789 416 / secretariaat@oud-utrecht.nl **Penningmeester** Postbus 91, 3500 AB Utrecht **Ledenadministratie** NL27 INGB 0000 575 520, Zoetermeer. U kunt zich als nieuw lid opgeven door een bericht te sturen naar Oud-Utrecht, Leiwat 67, 2715 BB Zoetermeer of naar ledenadministratie@oud-utrecht.nl. Schriftelijk opzeggen van het lidmaatschap kan vóór 1 december op hetzelfde (e-mail)adres. **Contributie** € 37,50 per jaar (huisgenootlidmaatschap € 17,50 / jongeren tot 26 en U-pashouders € 20,- / bedrijven € 50,-).

Leden van wie het e-mailadres nog niet bekend is, wordt verzocht dit door te geven aan ledenadministratie@oud-utrecht.nl.

Onmisbaar voor liefhebbers van lokale en regionale geschiedenis

Interesse in de geschiedenis van stad en provincie Utrecht?
Word dan lid van de Vereniging Oud-Utrecht. Het kost weinig en u krijgt er veel voor terug:

- zes maal per jaar het rijk geïllustreerde *Tijdschrift Oud-Utrecht*
- tweemaandelijks een *digitale Nieuwsbrief* over de historische actualiteit
- ieder jaar een diepgravend *Jaarboek*
- het hele jaar door *exclusieve excursies* waaronder de Grote Dagexcursie
- in februari de prestigieuze *Van der Monde-lezing*
- iedere maand het *Historisch Café* in het Bartholomeus Gasthuis
- de mogelijkheid om als vrijwilliger in een gezellige sfeer deel te nemen aan één van de clusters of commissies.

Bovendien krijgt u als lid korting op tentoonstellingen en activiteiten van Museum Catharijneconvent.

Oud@Utrecht

Bent u al lid?

Geef dan een ander een lidmaatschap cadeau tegen gereduceerd tarief en help Oud-Utrecht op weg naar 2000 leden!

Vraag voor € 20,- een cadeaubon aan voor een jaar lidmaatschap (normale prijs € 37,50). Het lidmaatschap geldt voor een lopend kalenderjaar (reeds verschenen nummers van het tijdschrift worden nagezonden). Aanvragen kan via www.oud-utrecht.nl/service/lid-worden

Voor meer informatie:
ledenadministratie@oud-utrecht.nl

hart
voor
historie
en
cultureel
erfgoed
in
Utrecht

Projectontwikkeling
Bemiddeling
Verhuur
Bouw

LISMAN
EN **LISMAN**
BOUW & VASTGOED

Laan van Vollenhove 2925 Zeist • +31 (0) 30 69 5 66 44 • www.lismanenlisman.nl